

دانشگاه آزاد اسلامی

واحد تهران مرکزی

دانشکده: الهیات و معارف اسلامی، گروه: عرفان اسلامی

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد «M.A»

گرایش: عرفان اسلامی

عنوان:

ترجمه و شرح کتاب طواسین حلاج

استاد راهنما:

دکتر پرویز عباسی داکانی

استاد مشاور:

دکتر عبدالرضا مظاهری

پژوهشگر:

نعیمه ضمیدیان

زمستان ۱۳۹۱

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تقدیم به

او که لبخند روشنش گستره‌ی افق‌مان را روشن می‌کرد؛ به او که
همچون تکه‌ای از آسمان در آشیان ما زیست؛ عمق رسیدن را دریافت
و از خواهش چیدن سرشار شد؛ به او که سپیده دم، پیشانی بلندش را
هر روز مرور می‌کند؛ تقدیم به او که رفت اما همچنان با ماست.

تقدیم به همسر عزیزم علی

و بهانه‌ی زیستنم ابوالفضل

تشکر و قدر دانی

سپاس دانای بی‌همتایی را سزااست که توفیق دانش اندوزی عنایت فرمود. بنا به سنت نیکو و ارزشمند تقدیر بر خود واجب می‌دانم از اساتید فرزانه آقای دکتر پرویز عباسی داکانی؛ استاد راهنما و آقای دکتر عبدالرضا مظاهری استاد مشاور و استاد محمد خنیفرزاده که گام به گام در انجام این پژوهش مرا یاری دادند صمیمانه سپاسگزاری کنم.

آنچه در این پایان نامه آمده است، حاصل اندوخته‌هایی است که در این دو سال از اساتید فرهیخته‌ی گروه عرفان آموختم؛ بنابراین لازم است در اینجا از کلیه‌ی اساتید گروه بالاخص: آقایان دکتر عزیز الله افشار، دکتر سید محمد بنی هاشمی، دکتر بخشعلی قنبری، دکتر خسرو ظفر نوائی و دکتر محمد رضا عدلی، نهایت قدر دانی را به جا آورم.

پایان سخن در برابر والدین دلسوز و مهربانم سر تعظیم فرود می‌آورم و از تمامی دوستانی که در این مدت با تشویق‌های خود مرا یاری دادند خالصانه تشکر می‌کنم.

فهرست

صفحه	عنوان
۱	پیشگفتار
۳	فصل اول: کلیات طرح
۴	۱-۱- بیان مسئله تحقیق
۵	۲-۱- هدف های تحقیق
۵	۳-۱- اهمیت موضوع تحقیق
۶	۴-۱- سوالات و فرضیه های تحقیق
۶	۵-۱- مدل تحقیق
۶	۶-۱- روش تحقیق
۶	۷-۱- جامعه آماری
۷	۸-۱- پیشینه ی تحقیق
۹	فصل دوم: مروری کوتاه بر زندگی آثار و عقاید حلاج
۱۱	۱-۲- زاد روز، نام و کنیه های او
۱۵	۲-۲- اوضاع زمان
۱۶	۳-۲- آثار حلاج
۱۸	۴-۲- استادان حلاج
۱۸	۱-۴-۲- جنید بغدادی
۱۹	۲-۴-۲- سهل تستری
۲۰	۳-۴-۲- عمرو بن عثمان مکی
۲۱	۵-۲- همفکر بزرگ حلاج: ابن عطا
۲۳	۶-۲- اندیشه های عرفانی حلاج
۲۷	۷-۲- ویژگی های نثر حلاج در طواسین
۳۰	فصل سوم: متن عربی طواسین

۳۱	۱-۳- طاسین سراج
۳۴	۲-۳- طاسین الفهم
۳۶	۳-۳- طاسین الصفاء
۳۸	۴-۳- طاسین الدائرہ
۳۹	۵-۳- طاسین النقطہ
۴۳	۶-۳- طاسین الأزل والالتباس
۴۸	۷-۳- طاسین
۴۹	۸-۳- طاسین التوحید
۵۰	۹-۳- طاسین الأسرار فی التوحید
۵۱	۱۰-۳- طاسین التنزیہ
۵۳	۱۱-۳- بستان المعر
۵۶	فصل چہارم: ترجمہ فارسی طواسین
۵۷	۱-۴- طاسین چراغ
۶۰	۲-۴- طاسین فہم
۶۲	۳-۴- طاسین صفا
۶۴	۴-۴- طاسین دایرہ
۶۵	۵-۴- طاسین نقطہ
۶۹	۶-۴- طاسین ازل و التباس
۷۵	۷-۴- طاسین مشیت (خواست الہی)
۷۶	۸-۴- طاسین توحید
۷۷	۹-۴- طاسین رازہای توحید
۷۹	۱۰-۴- طاسین تنزیہ (پاک گردانیدن)
۸۲	۱۱-۴- بوستان معرفت
۸۶	فصل پنجم: شرح طواسین
۸۷	۱-۵- طاسین سراج

۹۳	۲-۵- طاسین فهم
۹۷	۳-۵- طاسین صفا
۹۹	۴-۵- طاسین دایره
۱۰۱	۵-۵- طاسین نقطه
۱۰۴	۶-۵- طاسین الازل و الالتباس - فی فهم الفهم - فی صحه الدعاوی بعکس المعانی
۱۱۱	۷-۵- طاسین مشیت
۱۱۲	۸-۵- طاسین توحید
۱۱۵	۹-۵- طاسین اسرار در توحید
۱۱۷	۱۰-۵- طاسین تنزیه
۱۲۰	۱۱-۵- بستان معرفت
۱۲۱	فصل ششم: نتیجه گیری
۱۲۸	پیوستها و ضمایم
۱۳۱	منابع و مأخذ
۱۳۶	چکیده انگلیسی

چکیده

موضوع این پژوهش، ترجمه و شرح کتاب طواسین حلاج است. در این مجال به تمام ده طاسین حلاج و نیز بُستان معرفت پرداخته شده و سعی شده است ترجمه‌ای دقیق‌تر، از متن طواسین داده شود به گونه‌ای که عاری از اشتباهات دیگر مترجمین باشد. بررسی و شرح دیدگاه‌های حلاج از دیگر کارهایی است که در این پایان‌نامه انجام شده است. این شرح با توجه به مفاهیم کلیدی هر طاسین صورت گرفته است. گمان می‌رود طواسین، زائیده‌ی لحظات هوشیاری حلاج باشد؛ بازی با واژه‌ها، آوردن سجع‌های پی‌درپی و مترادف می‌تواند قرینه‌هایی بر تایید این گفته باشند. نظریه‌های انسان کامل (حقیقت محمدیه)، حق، توحید، تقدیس ابلیس، از اندیشه‌های محوری طواسین حلاج می‌باشند. این پایان‌نامه متشکل از شش فصل است. در فصل اول کلیات تحقیق بیان شده؛ در فصل دوم به زندگی، آثار و اندیشه‌های حلاج مرور کوتاهی داشته‌ایم. در فصل سوم متن عربی طواسین حلاج به علاوه بُستان معرفت قرار داده شده است. در فصل چهارم ترجمه‌ی فارسی طواسین آمده است. در فصل پنجم شرح طواسین با توجه به اهم مفاهیم کلیدی مطرح شده در آن، گنجانده شده است و در فصل ششم به نتیجه‌گیری پرداخته‌ایم.

کلید واژه: حلاج، طواسین، عرفان، تصوف

پیشگفتار

پس از آنکه دستگیری و محاکمه حلاج به انجام رسید و حلاج به دار آویخته شد، مطالعه‌ی آثار او نیز به شدت و تاکید ممنوع شد؛ تقریباً تمامی آثار وی از بین رفت. «طواسین» تنها اثر منشوری است که از حلاج به جای مانده است. طواسین کتابی است که حلاج در زندان و در گوشه‌ی عزلت و فراغت تالیف کرده است و چون از آثار دوران کمال و پختگی و از آخرین نوشته‌های اوست، اهمیت ویژه‌ای دارد. ماندگاری این کتاب و دسترسی ما به اندیشه‌های حلاج، مدیون دوست و شاگرد او «ابن عطا» است که در راه حلاج کشته شد. اولین کسی که در مورد این کتاب تحقیق کرد، لویی ماسینیون، مستشرق فرانسوی بود که این اثر را بر مبنای دو نسخه‌ی موجود در کتابخانه‌های استانبول و لندن، تصحیح و در سال ۱۹۱۳ در پاریس منتشر کرده بود.

بحث این کتاب درباره‌ی توحید، معرفت و بعثت پیامبر (ص) است و بیشتر، تصویری از حالات روحی حلاج و تجارب عرفانی اوست. سبک نگارش طواسین بسیار دشوار و پیچیده است؛ به گونه‌ای که شارح بزرگ طواسین، شیخ روزبهان بقلی نیز اذعان می‌دارد: «در خاطر آمد که شطحیات مشایخ جمع کنم، و آن را به الفاظ متصوفه به زبان عربی شرحی بگویم... بیشترین شطحیات از آن سلطان عارفان بایزید و شاه مرغان عشق حسین بن منصور حلاج یافتم. آن از همه مشکل‌تر دیدم، علی‌الخصوص از آن حلاج... از آن ابوالمغیث به آخر همه شرح کردم، زیرا که آن سه قسم بود در سه علم، و هر سه مشکل بود، و غرض کتاب خود آن بود: یکی اسانید غریب، و دیگر الفاظ شطحیات، و دیگر شرح طواسین، و آن قسم از همه مشکل‌تر بود.» (بقلی، ۱۳۸۹، ۵۲)

حلاج چنان می‌نویسد که گویی بیش از آنکه در پی واکاوی و شکافتن معانی و روشن کردن آن‌ها باشد، در پی اخفا و پنهان ساختن آن‌هاست؛ لذا شارحان، هر یک چیزی برداشت می‌کنند، اما به گفته‌ی حافظ «چون ندیدند حقیقت ره افسانه زدند». رازگویی او چنان است که گویی حلاج از ترس

آنکه کسی این رازهای قدسی را بشکافد، در پی مخفی کردن آنهاست؛ و برای این راه از آیات و معانی قرآنی بهره می‌گیرد. به قول «عین القضاة همدانی»:

«عقل کی داند که این رمز از کجاست

کاین جماعت را زبانی دیگر است»

پی بردن به حلاج و تاریخ حیات وی و اندیشه‌اش دشوار می‌نماید. این دشواری از علت‌هایی پدید می‌آید. زندگی وی در قرن‌های نخستین بود یعنی در دورانی که ثبت و ضبط اسناد و نوشته‌ها چندان رواج نداشت و لذا بسیاری از آنها در گذر زمان نابود شده است. دیگر آنکه در دنیای صوفیه، اغراق و افسانه‌سرایی درباره‌ی مشایخ و روی آوردن به غلو، امری است محتمل و مرسوم، که حلاج نیز در دایره‌ی همین گفتارهای اغراق‌آمیز گرفتار آمده است.

علت دیگر آن است که در کشورهای اسلامی، میان صوفیان و متشرعه و سایر مکاتب فکری، اختلافات فراوانی وجود داشته و مخالفت با حلاج از آشکارترین این امور بوده است. متشرعه و محدثان به تکفیر او روی آوردند و متکلمان نیز با آنان همداستانی کردند؛ فلاسفه هم روی خوشی به صوفیان نشان ندادند. در این میان شاید بتوان گفت که فقط ادیبان با صوفیان در نیفتاده‌اند و بس. از این روی دستان پژوهشگران در این عرصه‌ها بسته می‌ماند.

باری این نوشتار که با تکیه بر طوابع و ترجمه و شرحی از آن فراهم آمده، تلاشی است که محدودیت‌های پیش‌گفته را پیش روی داشته است و همچنانکه هر نوشتار—بویژه در حیطه‌ی پژوهش‌هایی این چنین— خالی از خلل نیست؛ در اینجا نیز به یقین کاستی‌هایی وجود دارد، لذا از خوانندگان و اساتید انتظار می‌رود تا به دیده‌ی اغماض در آن بنگرند:

«زبان ز نکته فرو ماند و راز من باقی است

بضاعت سخن آخر شد و سخن باقی است»

(دیوان عرفی شیرازی، ص ۲۵)

فصل اول

کلیات طرح

۱-۱- بیان مسئله تحقیق

«آنان که باگذشت زمان به «اسطوره‌ها» تبدیل شده‌اند، بیشتر کسانی بوده‌اند که در زمان حیات «خارج از صف» حرکت کرده‌اند، مطابق ملاک‌های مورد قبول جامعه خود غالباً عمل نکرده و سخن نگفته و از معیارهای متعارف مردم سطحی نگر و پایبند عرف و مخالف «نامتعارف‌ها» فاصله گرفته‌اند. حسین بن منصور حلاج یکی از شخصیت‌هایی است که از زمان حیات وی تاکنون، آنقدر سخنان مبالغه آمیز در رد یا قبول او گفته شده و آنقدر واقعیت و افسانه پیرامون او و اندیشه‌های او به هم درآمیخته که هنوز نمی‌توان جایگاه واقعی او را در تاریخ جهان اسلام مشخص کرد. هنوز هم پس از بیش از هزار سال جا دارد بپرسیم: حلاج که بود؟ چه می‌گفت؟ و چه می‌خواست؟ شاید یکی از علل اسطوره شدن و اسطوره ماندن بعضی از چهره‌های غیر متعارف همین هاله‌ی ابهام و رازآلودگی است که پیرامون آنان نقش بسته است.» (میسن، ۱۳۷۸، ۲)

واژه‌ها و جملات، بیانگر اندیشه‌ها و مکنونات ذهنی بشرند؛ بنابراین نوشته‌ها، بستر مناسبی برای شناخت افکار و عقاید افرادند «المرءُ مخبوءٌ تحت لسانه» طواسین حلاج نیز می‌تواند راهگشای شناخت ما از نظریات او پیرامون مفاهیم اساسی عرفان از جمله: توحید، حقیقت محمدیه، معرفت، فهم و... باشد.

طواسین از متون اصلی عرفانی و از نخستین متون نگاشته‌های عرفاست و از معدود آثاری است که از حلاج به جای مانده است از این متن یک، دو ترجمه صورت گرفته است که در آن‌ها لغزش‌های فراوانی دیده می‌شود. عمده‌ترین شرحی هم که بر طواسین نگاشته شده، شرح روز بهان بقلی است و براهالی عرفان پوشیده نیست که ابهام و دشواری نثر بقلی چنان است که خود نیازمند شرحی دیگر

است. در مقدمه‌ی هانری کوربن بر شرح شطحیات صفحه سی‌وسه می‌خوانیم: «روزبهان کتاب طواسین حلاج را از مشکل‌ترین متون دانسته است و در واقع شرح خود او نیز بر طواسین بسیار دشوار است. همانطور که در مقدمه‌ی عبهرالعاشقین نوشته‌اند این قسمت کتاب روزبهان را گاه اثری مستقل انگاشته‌اند... روزبهان در این بخش بر خلاف بخش‌های دیگر متن عربی خود را تقریباً لفظ به لفظ به فارسی برگردانده است.» ناگفته پیداست که برای آگاهی از افکار و عقاید حلاج، ترجمه، درک و فهم و شرح درست متن، لازمه‌ی دستیابی به این مهم است. هدفی که در این پایان‌نامه سعی شده است در حد بضاعت به آن پرداخته شود. لذا مسئله‌ی اصلی این است که: طواسین چیست؟ و محتوای آن کدام است؟ و منظور و مراد این عارف بزرگ چه بوده است؟

۲-۱- هدف های تحقیق

از آنجائی که متون مربوط به صوفیه، تابع حالند و واردات قلبی لحظه‌ای، نمادین گویی، تضادنمایی و تلون بسیار در آنها بسیار به چشم می‌خورد؛ نیازمند تحلیل روشن و توضیح عاری از ابهام هستند. هدف از این پژوهش ارائه‌ی ترجمه‌ای روان از متن طواسین، همچنین بیان شرحی بر اهم افکار و عقاید مطرح شده‌ی حلاج در طواسین است. روشن کردن بحث‌هایی از تاریخ فرهنگ اسلامی و عرفانی و در عین حال روشن کردن عقاید عرفای قرن سوم بویژه حلاج که چهره‌ی خاص و ویژه‌ی این دوره بوده است.

۳-۱- اهمیت موضوع تحقیق

چون حلاج در تاریخ عرفان، شخصیتی بسیار تأثیر گذار، مهم و جنجالی بوده است و ضد و نقیض درباره‌ی او قضاوت شده است، هدف تحقیق آن است که آراء و اندیشه‌های او را از خلال مهم ترین اثر باقی مانده از وی استخراج کرده و آن را به صورت طبقه بندی شده و علمی به نسل نو و علاقمندان به آثار حلاج، ارائه کنیم.

۴-۱- سوالات و فرضیه‌های تحقیق

- سوالات تحقیق

- ۱- شیوه‌ی بیانی و ماهوی طواسین حلاج اثری رمزی است یا واقع‌گرایانه؟
- ۲- اندیشه‌های اصلی و اساسی در طواسین حلاج کدامند؟
- ۳- ترجمه‌های فارسی موجود از طواسین، از حیث دقت و امانت چگونه بررسی می‌شوند؟
- ۴- چگونه می‌توان از خلال طواسین تصویری روشن از افکار و اندیشه‌های حلاج استخراج کرد؟

- فرضیه‌های تحقیق

- ۱- کتاب طواسین می‌تواند تصویری روشن از افکار و اندیشه‌های حلاج را نمایان سازد.
- ۲- حقیقت محمدیه، توحید، تقدیس ابلیس، از مفاهیم محوری طواسین حلاج هستند.
- ۳- ترجمه‌های فارسی موجود از طواسین حلاج، گاهی مبهم و نارسا هستند.

۵-۱- مدل تحقیق

مدل تحقیق، مدل نظری و به طریق شرح و نقد و بررسی خواهد بود.

۶-۱- روش تحقیق

روش تحقیق روش کتابخانه‌ای، با مراجعه به طواسین و چاپ‌های مختلف آن خواهد بود.

۷-۱- جامعه آماری

این پژوهش کتابخانه‌ای است نه میدانی و آماری؛ لذا با توجه به منابع محدود متعلق به عرفان در قرون آغازین، پرواضح است که حجم منابع در این زمینه محدود است ولی در عین حال با رجوع به آثار نویسندگان قدیم و جدید، سعی در بازسازی و شرح بهتر متن خواهد شد.

۸-۱- پیشینه‌ی تحقیق

«ما اطلاعات فعلی خود را درباره‌ی این عارف، یعنی حسین بن منصور، ایرانی تبار عرب‌گوی عربی نویسی که در روستایی از جنوب غربی ایران به سال ۲۲۴ قمری زاده شد و در مدارس دینی

محلّی تربیت شد و عرفان و فلسفه را در مدارس خراسان و شهر بغداد، کرسی آن زمان دولت اسلام آموخت، عمدتاً مرهون عشق و پژوهش‌های دقیق اسلام شناس فقید فرانسوی، لوئی ماسینیون استاد گلژ دو فرانس هستیم. ماسینیون برای نخستین بار به کار جمع آوری، نقادی، ویرایش، ترجمه و تحلیل متون اصلی، گزارش‌های شاهدان عینی، اظهارنظرهای بعدی مسلمانان و دیگران از قدیم تا زمان حاضر درباره‌ی زندگی و آثار حسین بن منصور اقدام کرد. کار او را چندین نفر از محققان، از جمله شاگردان سابق او و دیگرانی که بطور مستقیم و غیر مستقیم متأثر از شیوه‌ها و تشخیص‌های عمیق او بودند، انتقاد، ستایش، اصلاح کرده، یا از لحاظ اعتقادی با آن مخالفت ورزیده اند. در میان ادامه دهندگان تحقیقات درباره‌ی حلاج و دیگر عرفای همزمان و بعد از او راجرز آرنالدز، لوئی گارده، پل نوویا، آن ماری شیمل و کامل مصطفی الشیبی قابل ذکرند.» (میسن، ۱۳۷۸، ۱۱)

پژوهش‌های بسیاری در باره‌ی حلاج و کتاب طواسین صورت گرفته است. از آن جمله:

- مجموعه آثار حلاج، قاسم میرآخوری، ۱۳۸۶، تهران، شفیعی
- حلاج شهید راه حقیقت و عشق، یاشار نوری ئوزترک، ترجمه توفیق سبحانی، ۱۳۹۰، تهران،

روزنه

- طواسین حلاج، لویی ماسینیون، ترجمه محمود بهفروزی، تهران، نشر علم
- حلاج، هربرت میسن، ۱۹۹۵، آمریکا
- حلاج از نگاهی دیگر، کامل مصطفی الشیبی، ترجمه عبدالمحمد آیتی
- الحلاج فی ماورا المعنی و الخط و اللون، سامی مکارم، لندن، ریاض الرئیس
- طواسین الحلاج، رضوان السح، ۲۰۱۰، دمشق، دارالفرقد
- الاعمال الکامله، قاسم محمد عباس، ۲۰۰۲، مصر، اسکندریه
- حلاج شهید تصوف اسلامی، عبدالباقی سرور، طه ترجمه حسین درایه، انتشارات اساطیر
- عرفان حلاج، لوئی ماسینیون، ترجمه ضیاءالدین دهشیری، انتشارات جامی
- مصایب حلاج، لوئی ماسینیون، ترجمه ضیاءالدین دهشیری، انتشارات جامی

در این میان، ترجمه‌های فارسی از طواسین، خالی از لغزش نیست. بنابراین جای خالی یک ترجمه‌ی دقیق‌تر احساس می‌شد که انگیزه‌ی اولیه‌ی این پایان‌نامه گشت؛ همچنین شرح ساده و قابل فهمی از مفاهیم اصلی طواسین که همگان قادر به استفاده از آن باشند وجود نداشت؛ بنابراین ضروری به نظر می‌رسید در کنار ترجمه، این شرح نیز صورت گیرد.

فصل دوم:

مروری کوتاه بر زندگی

آثار و عقاید حلاج

حلاج از شخصیت‌هایی است که سخنان موافق و مخالف زیادی پیرامون شخصیت و آراء و عقاید وی گفته شده است. عده‌ای او را پهلوان حماسه‌ی عرفان می‌دانند و مرگش را غم‌نامه‌ای می‌شمارند که بامرگ مسیح (ع) شبیه است و عده‌ای نیز او را ملحد و کافر می‌پندارند و اندیشه‌های وی را دلیل آن ذکر می‌کنند. گروهی بر این باورند که حلاج نتوانست یافته‌ها و رازهای خویش را پنهان نماید؛ یافته‌ها و دیده‌هایی که عوام و شریعتمدارانِ کوتاه بین و خشک مقدس شنیدن آن را برناتافتند و همین امر مرگ او را رقم زد. بعضی نیز مرگ حلاج را تنبیهی از سوی خداوند برای او دانسته‌اند زیرا ظرفیت نگهداری رازها را نداشت و آنچه را نباید فاش شود، فاش می‌کرد. حافظ می‌گوید:

«گفت آن یار کزو گشت سردار بلند

جرمش این بود که اسرار هویدا می‌کرد»

علی بن عثمان جُلّابی هجویری در کتاب «کشف المحجوب» خود، درباره‌ی موافقان و مخالفان حلاج چنین می‌گوید:

«مستغرق معنی و مستهلک دعوی، ابوالمغیث الحسین بن منصور حلاج [رض] از مستان و مشتاقان این طریقت بود و حالی قوی و همّتی عالی داشت و مشایخ این قصه، اندر شأن وی مختلف‌اند. بنزد یک گروهی مردودست و بنزد یک گروهی مقبول، چون عمرو بن عثمان و ابویعقوب نهرجوری و ابویعقوب اقطع و علی بن سهل اصباهانی و جزء ایشان رد کردندش و باز ابن‌عطا و محمد حنیف و ابوالقاسم نصرآبادی و جمله‌ی متأخران قبول کردندش و باز گروهی اندر امر وی

توقف کرده‌اند چون جنید و شبلی و جریری و حصری و جز ایشان گروهی دیگر بسحر و اسباب آن وی را منسوب کرده‌اند». (هجویری، ۱۳۸۲، ۱۸۹)

«زندگانی حلاج مشتمل بر دو بخش متمایز است: نخستین از روز ولادت او در بیضاء (فارس) و در حدود سال ۲۴۴/۸۵۸ تا بازداشت او را در شوش (اهواز) در سال ۳۰۱/۹۱۳، تنها در پرتو گواهی‌های خصوصی و جداگانه‌ی مخالفان یا ستاینندگان او می‌شناسیم. برای سر درآوردن از آن به جز نکات اولیه وقایع بسیار سست و مختصر از روایت پسرش چیزی نداریم. بر عکس ده سال واپسین زندگی او از زمان بازداشت در سال ۳۰۱/۹۱۳ تا شکنجه و قتل او در بغداد در سال ۳۰۹/۹۲۲ با تاریخ سیاسی خلافت عباسی رابطه نزدیک دارد و اسناد و مدارکی رسمی و از درجه اول یا نیمه رسمی است که بوسیله معاصرانش نگاشته شده و به دست تاریخ نگاران حرفه‌ای گرد آورده شده است. پس در باب نخستین بخش زندگی وی نقاط اتکاء ما داستانهای عادی و ساده‌ای است که به عنوان نکات شگفت و پرمعنی از هر گوشه گرد آمده و ضبط شده است چون انواع قصه‌های اخلاقی و تمثیل‌های رازدار، ولی گویا و روشن، قضاوت‌های اغلب نامساعدی که اغلب قصه سرایان در باب شخصیت قهرمان داستان کرده‌اند. نخستین بخش زندگی حلاج بدین سان در یک سلسله پرده‌های کوچک نقاشی و چند صفحه از آن نوع که قصه سرایان عارف و صوفی سده‌ی چهارم هجری تکرارش را دوست می‌داشتند و شمار بسیاری از آنها به روزگار ما رسیده است نمایان می‌شود» (ماسینیون، ۱۳۹۰، ۴۵).

۲-۱- زاد روز، نام و کنیه های او:

«تاریخ ولادت حلاج را شاید بتوان سال ۲۴۴/۸۵۸ اندکی پیش از آن یا کمی پس از آن دانست. یعنی در حدود پایان حکومت خلیفه ابوالفضل جعفر متوکل علی الله (۲۴۴/۸۶۱ - ۲۳۲/۸۴۶)». (پیشین، ۴۱)

«وقتی به دنیا آمد، پدرش منصور که مسلمان شده بود او را حسین نام نهاد و بدو ابو عبدالله کنیه داد. بر طبق متون کتب نخست، گویا این اسم صورتی گوناگون یافته است. او در حقیقت همیشه این

نام را در فارس و حتی در جاهای دیگر برای خود نگاه داشت؛ همان طور که پسرش حمد گواهی می‌دهد. ولی بعدها بی‌تردید پس از تبلیغ در هند ستاینده‌گانش او را ابوالمغیث خواندند و نویسندگان عارف پیش از همه او را بدین نام می‌شناسند. کنیه‌ای دیگر یعنی ابوعماره، در دو فصل از کتاب عرفانی معروف طواسین داده شده است... بالاخره دو کنیت دیگر، ابومحمد، و ابومسعود را یکی از مؤلفان سده‌ی چهارم میلادی به نام وطواط بدو داده و... این کنیه‌ها در متون کتب بسیار کم به کار رفته و در این تصانیف نام معمولی حلاج، حسین بن منصور است. ولی گویا زمانی محمد بن احمد فارسی نامیده شده است و این نام را بی‌تردید وقتی با نام مستعار در شوش مخفی شد، بر خود نهاد؛ بنابراین نام دقیق و صحیح حلاج، با نسبت او تقریباً: ابوعبدالله الحسین بن منصور الحلاج و کنیت وی ابوالمغیث است.» (پیشین، ۳۶)

درباره‌ی لقب او - حلاج - روایت‌های مختلفی ذکر شده است. «طه عبدالباقی سرور» در کتاب «حلاج شهید تصوف اسلامی» در این باره چنین می‌نویسد:

«خاورشناس ماسینیون می‌گوید: در آن آبادی که حلاج متولد شد از مناطق بزرگ پارچه بافی در اقلیم امپراطوری اسلامی آن زمان بود و پدر او از کارگران صنعت پارچه بافی بود و به همین علت او را حلاج نام گذاشتند و این برداشتی از اندیشه و تفکرات شخصی ماسینیون است و از جنبه‌ی تاریخی برای نظریه‌ی خود گواه و دلیل ندارد. ولی ابن خلکان در وفیات الاعیان روایتی را از قول ضمیره بن حنظله سَمَک نقل می‌کند که: حلاج به شهر واسط وارد شد و در آن شهر نیازی داشت، پس از ورود، به اولین دکانی که در مسیر خود دید وارد شد، این دکان از آن پنبه زنی بود. حلاج از او خواست تا در انجام حاجتش به او مساعدت کند، صاحب دگه، دکان و سرایش را به او نشان داد که از پنبه انباشته بود و از قبول درخواست او عذر خواست اما حلاج به او قول داد که اگر برود و حاجتش را برآورد، او نیز متقابلاً تمام وظایف او را به طور مطلوب انجام خواهد داد. مرد بیرون رفت و چون مراجعت کرد همه‌ی پنبه‌ها را که بیست و چهار هزار رطل بود ساخته و پرداخته و زده و آماده دید، حسین بن منصور حلاج از آن روز به بعد حلاج نامیده شد. و این لقب را در تمام طول